

ҚОҢЫРАТТАР: ТҮПКИ АТАТЕК ТАРИХНАМАСЫ
KONYRATS: HISTORIOGRAPHY OF RELATIONSHIP

О. НҮСҚАБАЕВ*

Түйіндеме

Еңбекте бұрындары айтылмаған тың деректік мағлұматтар негізінде Қоңырат тайпасының шығу тегі, этногенезі, ата-мекені, мәдениет ескерткіштері, ғұн этнономінің және ғұн империясының құрылуындағы орны мен рөлі, қоңыраттардың ғұндардан кейінгі дәуірлердегі тарихы талданады.

Кілт сөздер: ас, қаңлы, қоңыр (ат), маң, ішғұз (сақ-скиф), сиуңну (ғұн), қидан этносаяси бірлестіктері, көне мәдениет ескерткіштері.

Summary

Based on the data that were previously on this work, not to talk about the origin of ethno genesis of Konyrats tribal homeland, culture and role in the structure and the ethnonym, Hun Empire, and analyzed the history Konyrats after Hun.

Key words: food, Kangly, brown (horse), skid, ethnic and political groups, the ancient monuments of culture.

1.1. Қоңыраттардың арғы шығу тегі, ата мекені

Түрік текті халықтардың қалыптасуының бастауында тұрған қауымдастықтың бірі ретінде танылатын қоңыраттардың этногенездік тінінің орнығуы тым әріде жатқан секілді.

Оған дәлелдемелік мәліметтерді алысқа ат терлетіп шаппай-ақ жас, жаңадан қалыптасқан ғылым саласы – молекулярлық генетика деректері арасынан-ақ іздеп таба аламыз. Себебі, бұл ғылым саласы өркениетке тән мыңдаған жаңалықтар қатарында адам баласының шығу тегін, ділі мен тілінің қалыптасуын көзбен көргендей етіп дәлелдеп бере алады.

Молекулярлық генетиканың мәліметтеріне қарағанда, адам баласының ең бастапқы өсіп өнген жері Оңтүстік-Шығыс Африка аумағында болған көрінеді. Қазіргі тұрпаттағы адам (Homo Sapiens) да бұдан 150 мың жылдай бұрын осы өңірде қалыптасқан. Алғашқы адамдар терімшілікпен күн көрген. Бертін келе терімшілікті аңшылық, топ-топ болып аңдарды қуып, қаумалап ұстау тәсілі ауыстырған.

---

* Социология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Doctor of sociological sciences, Professor, International Kazakh-Turkish University named Ahmat Yassawi. Turkistan-Kazakhstan.

Осылайша үйірлік әулеттер қалыптасқан. Алғашында үйірлік әулеттердегі адамдар бір-бірімен ымдасып, ишарамен түсініскен. Келе-келе саналық пен тілдесу қалыптасқан.

Әуелгі сөздер бір буынды сөздерден құралған. Осыған орай, үйірлік әулеттер атаулары да әлі де тілдің жұтаңдығына қарай бір ғана сөздерден тұрған.

Әзірге ғылымға мәлім үйірлік әулеттер атаулары мыналар ғана: ас, қай, тұр, қаз, маң, қаң, құт, дай, қой, сан. Осы үйірлік әулеттер бүгінгі таңда өмір сүріп жатқан барлық халықтардың арғы аталары саналады.

Осы үйірлік әулеттердің бірқатарының жаңа өңірлерге қоныс аударуы олардың ішім-жем қамымен жабайы хайуанаттарды қуалай жүріп, жан-жақа бытырауынан, яғни қоныстық жерлерінде аң-құстың азаюына байланысты туындаған. Оларды тамақ асырау қамы жан-жақты бастырып жіберген.

Тамақ асырау қамы итермелеп, ұзақ мыңжылдықтарға созылған осындай миграциялық үдерістер барысында алғашқы адамдар әлденеше топтарға тармақталып кетеді. Сөйтіп, алғашқы адами әулеттер бір-бірінен алшақтай түседі.

Осыған байланысты адамдардың әртүрлі топтарында қалыптасқан тілдесу ерекшеліктеріне қарай, ғылымда оларды әртүрлі тілдік топтарға бөліп-бөліп алып, қарастыру дәстүрі орныққан. Осыған сай “ілкі түпкі” тілден өрбіген делінетін тілдік орталар төмендегіше жіктеледі.

Ностра тілдері - ілкі түпкі тілдер, яғни алғашқы адамдар өзара түсініскен тілдер топтамасы.

Бұдан 16 000 жылдай бұрын ілкі ностра тілі батыс ностра (афразия, картвел, үндіеуропалық) және шығыс ностра (элам-дравид, алтай-орал) деп аталатын тілдік топтарға ыдыраған.

Батыс ностра тілдерінде сөйлейтіндердің бір тобы, атап айтқанда афразиялықтар (семит, көне мысыр, бербер, ливия, чад, кушат және омот тілділілер) Левант аймағында (қазіргі Мысыр, Израиль, Иордания, Ливан, Оңтүстік Түркия, Сирия жерлері) мекендеп қалған. Картвел тобындағылар (қазіргі грузин, мегрель, лаз, сван тілділілер) Кавказ таулары маңына тұрақтаған. Ал, үндіеуропалық тілділілер (хет-лувий, үнді, иран, грек, итальян, роман, кельт, герман, балтық, славян топтары) арасынан бірқатарлары кейіннен батысқа қарай ауған.

Ал, осы Левант өңірінің шығысында Шығыс Ностра тілдерінде сөйлейтін қауымдар өмір сүрген. Олардың ең алғашқы әлеуметтік топтары осыдан 15 мың жылдай бұрын қазіргі Батыс Иран аумағында арғы элам-дравид және арғы алтай-орал тілділілер топтарына бөлінген.

Шығыс ностра тілді қауымдардың арғы элам-дравид тілділер тобындағы жұрттар осыдан 11 000–10 000 жылдай бұрын қазіргі Үндістан мен Пәкістан аумақтарына ауып, қоныстанса, арғы алтай-орал тілділілері қазіргі Иранның теріскей батысынан Орталық Азияны қамти Қиыр Шығысқа дейінгі өңірлерді тұтаса жайлап қалған.

Олар осыдан 13 000 жылдай бұрын алтай және орал-юкагир тілділілер топтарына ажырайды. Орал-юкагир тілдерінде сөйлейтін қауымдар кейіннен Орал тауларына қарай көшіп фин-угор, самоди тармақтарына бөлінеді. Ал, арғы алтай тілділілер тобындағы қауымдар ж.с.д. 12-2 мыңжылдықтар аралығында: арғы түрік, арғы моңғол, арғы тунгус-мәнжүр, арғы корей, арғы жапон тілдерінде сөйлейтін қауымдастықтарға бөлшектеніп кетеді [1, 50-52].

Алғашқы адамдардың келесі бір тобы, атап айтқанда, қытай, тибет, на-дене тілдерінің ілкі түзілімдерінде ұғынысатын жұрттар өздерінің шығысқа қарай тереңдеп ілгерілеуін Кіндік Азия және Үндіқытай түбегі арқылы жалғастырып, олардың алдыңғы легі осыдан бар-жоғы 7 000-6 000 жылдай ғана бұрын Янцзы (Қызыл өзен) алабына жетіп, қоныстана бастаған көрінеді. Ал, бұл кезеңде Шығыс ностра тілді топтағылардың алтай тілділілерінің орта легі Саян таулары, Байкал көлінің шығысы, Становой, Кольма, Чукотка маңын қоса Қиыр Шығысты 50 мың жылдай, не одан да бұрынғы замандардан бері қарай мекендеп келе жатқан-тұғын. Әрі олардың бірер толқыны Америкаға өтіп те үлгерген-ді.

Әрине, бұған қарап, ілкі ностра тілінің шығыс диалектісінде сөйлеген арғы алтай тілділілер түгелге жуық Алтай-Саян тауларынан асып, Қиыр Шығысқа ауып кеткен екен деген пікір тумаса керек. Өйткені олардың артқы бөлігі әлі де болса Иранның теріскейі мен Орта Азияны мекендеп отырған болатын. Бұл маңда олар түбі бір аталастары арғы орал тілділердің де әлі де болса теріскейге қарай жылжи қоймаған қауымдарымен бірге өмір сүріп жатқан-ды.

Осы Оңтүстік-Батыс Азия өңірінен әлі де болса алысқа ұзай қоймаған қауымдық әулеттердің ішінен «Ас» аталығы алғашқылардың бірі болып, өзінің тайпалық одағын құрылымдап алады.

Сөйтіп, адамзат дамуы барысында бұрынғы түбі бір қаннан тараған жұрттардан құрылымдалған үйірлік әулеттердің әуелім ру-ру болып қауымдасуын, бертін келе олардың белгілі бір тайпалық одақтарға, этносаяси бірлестіктерге бірлесуін туындатты.

«Ас» тайпалық одағы жұрттары өздері қоныстанған өңірді «Ас+ұя» деп атаған көрінеді. Бұнысы олардың бұл өңір астардың мекені дегенге сай келеді. Себебі, ұғым-түсініктегі «ас» тайпа атауын білдірсе, «ұясы» «астардың үйі» дегенді сезіндірген. Бертін келе бұл ұғым-түсінікпен былайғы жұрт күллі құрлықты атамалап кеткен. Азия. Астарға еліктеген басқа рулық топтар да өсіп-өніп, көбейе келіп, тайпалық одақтарға бірлескен.

Осылайша үнемі өсіп-өніп, көбейу жаңа қауымдастықтардың туындауына, ескілерінің жаңа топтарға бөлініп, жіктелуіне себепші болды. Нәтижесінде ата топтарынан өз нәпақаларын күйіттеп жыраққа кеткен әулет ұрпақтары арада мыңдаған жылдар өткенде әуелгі тектерінен тым алшақтап үлгерді. Бөгде жұрттарға айналды. Жаңа қауымдастықтар түзді.

Сондықтан біз алдағы талдауларымызда тек түрік текті халықтарды түзуге ат салысқандардың ішінен осылардың біздің зерттеу тақырыбымызға тікелей қатысы болар-ау дегендерінің ғана шығу тектерін өзектеп өтпекпіз.

Олар мыналар: қаңлылар, субарлар, қоңырлар және маңдар.

Қаңлылардың түп тегін тарихшылар мен лингвистер былайша тарқатады:

Ки-эн-гир (батысша шумер) → қаңғар → қаңгха → қангюй → қаңлы.

Мұндағы «киэнгир» ұғымы ки-жер, эн-жаратушы, ги(р)-кие, барлығы топтастырылғанда «жаратушының киелі мекені, елі» деген мағынаны білдіреді.

Ал, шумерлердің (қаңлылардың) өздері өздерін сағ-нгига (сағ-бас, нгига-қара, басы қаралар (қара шаштылар) деп атаған көрінеді. Бұл дәлелдемелер әйгілі неміс шығыстанушысы А.Фалькенштейннің (1906-1966) еңбегінен алынды.

Ал, татардың көрнекті лингвисті М.Закиев аккадтықтардың киэнгирлерді Бағдаттың теріскей бетіндегі өңірді жайлаған түрік текті субар жұртының атына сәйкестендіре сумар /сумер → шумер/ түрінде атап кеткендігін айтады.

Оның түсіндіруінше «шумер» этнонимінің бастапқы мағынасындағы «субар» сөзі қаңғар деген мағынада түсінілген.

Өйткені, көне түрік тілінде «қаң» ұғымы «ағын сулы» маң деген мағынада қолданылған. Демек шумер, субар деп аталып жүрген халықтың төл тума атауы қаңғар, қоңыр. Бұл халықтың суар және ас деп аталған көне тайпалардың бір-біріне қосылып, бір ел атануынан туындағандығы Авестада жазылып қалған. Суар+ас, хуар+ас этнонимі осылайша туындаған. Хуарас жұртын Авестада төлтума атауымен қаңлы деп атайды. Мұндағы «қан» атауы «ата», «ата жұрт» деген мағынаны білдіреді. Ирандықтар оларды қангха/қангюи деп атаған. «Ха» жалғауы иран тілінде көптік мағынаны білдіреді. Ал, шумерлер өздерін киэнгир/қаңғар деп атаған. Басқаша айтқанда, өздерін белгілі бір халықтың «негізгі буынымыз», «ата жұртымыз» деп таныған. Аты тарихқа Шумер /киэнгир/қаңғар/қаңлы атымен енген халық құрған Ұлы Шумер мемлекеті ж.с.д. 4000-2000 жылдар аралығында өмір сүрді. Аты тарихта адамзат баласының алғашқы өркениет орталықтарының бірі ретінде аталып қалды. Олар өздерінің астанасын Ур (Ор, Орда) деп атаған. Қала мемлекетте қолөнері, сауда-саттық өрістеген, суармалы егіс шаруашылығы дамыған. Ғибадатханалар көп болған. Әлемдегі алғашқы пиктографикалық, одан соң сына жазуы осы орталықта дүниеге келген. Оқулықтар жазылған, мектептерде дәрістер жүргізілген. Мемлекеттік құжаттар хатталған, кіріс-шығыс есептері жасалған [2, 12; 127; 159].

Маңындағы халықтар субар/сумар/ сумер/шумер деп атаған халық, дейді ойын одан әрі жалғастырған татар ғалымы, өздерін төлтума атауларымен киэнгир (қаңғар) /қоңыр деп атаған. Әрі бұл халық осы атаумен кейіннен Хорасми (Хорезми) қоңыр/ат/тары аталып, көне жазбаларда хаттамаланып қалды. Бұған растамалық мағлұматтарды ежелгі ассириялық сына жазуларынан таба аламыз. Сондай-ақ, Фирдоусидің «Шахнамасында» сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай Хиндикуш тауларының теріскейін ала Каспий теңізінің оңтүстік-шығысынан Арал теңізіне дейінгі аралықты мекендейтін түбі түрік текті қаңғар, субар, маңлар/маңдар/, хунгурларды парсылар Хорезм хунгурлары /қоңыр/ат/тары/ деп атамалайтындығы айтылған.

Хунгурларға /қоңыр/ат/тарға/ тікелей қатысы бар жоғарыдағы мәліметтерді одан әрі қарай саралаған М.Закиев, олардың біршамасының ж.с.д. VII ғасырда осы маңнан әрі қарай жылжып, Қара теңіздің теріскей бетін ала Дон өзенінің орта ағысына дейінгі аралыққа шашырай қоныстанғандығын нақтылы мағлұматтармен

дәйектейді. Қоныс орталығы етіп олардың шағын қалашық-Хуногор кентін салып алғандығын да тәпештеп түсіндіріп береді.

Арада 1000 жылдай уақыт өтеді. Хунгурлардың Дулу аталығының билеушісі Құбырат 635 жылы Бұлғар мемлекетін орнықтырды. Мемлекет аумағы Азов теңізінің шығыс бетін ала Қара Теңізді жағалай Қырым түбегін қоса Дон өзенінің орта ағысы мен Кубань өңірін алып жатты. Мемлекет орталығы Хуногор кентіне орнықты. Мемлекетті құрылымдаған барлық түбі түрік текті халықтар енді «бұлғарлар» деп атала бастады. Тіл өзгерістеріне қарай Хуногор кенті Фаногор қаласы деп аталып кетті [2, 12-13].

Кейін Ұлы Бұлғар мемлекеті хазарлар мен аландардың біріккен соққысының күшінен күйрейді. Осыдан кейін Аспарух бастаған бұлғарлардың бір тобы батысқа - Дунайдың оң жағалауына көшіп, онда Болгария мемлекетін құрды.

Бұлғарлардың екінші бөлігі Еділ өзенінің бойымен солтүстікке қарай жылжып, кейіннен Еділ Бұлғариясының негізін қалады.

Құрбаттың екінші баласы Ботбайдың қол астындағы бұлғарлар тобы Кубань өңірінде қалып қойды да, хазарларға тәуелділікке түсті. Солтүстік Кавказдағы балқар халқы сол бұлғарлардың үрім-бұтағы болып есептеледі.

Осы Ботбайдың билігінде қалған бұлғарлардың біршамасы кейіннен Дон өзенінің төменгі ағысынан Шу-Талас өңіріне көшіп келді-міс делінеді. Бұл мағлұматты таратушылар Ұлы жүз құрамындағы дулат бірлестігінің Ботбай руын осы Ботбай (Батбаян) есімімен байланыстыра өзектейді. Әрі ботбайлықтар Аспара өзенін Ботбайдың ағасы Аспарухтың есімімен атаған-мыс, дейді [3, 225].

Ал, Хунгурлардың /қоңыр/ат/тардың/ Қара теңіз жағалауларына қарай ұзаған топтарына ілеспей ата жұртта қалғандары өздері тәріздес түптері түркілік жұрттармен ағайындаса Хиндикуш таулары етегі мен Каспий теңізінің оңтүстік-шығыс жағалауынан бері қарайғы ұлан-ғайыр далалық аумақты иемденіп, өмір сүріп жатты. Өйткені олар сонау палеолиттік мыңжылдықтарда /ж.с.д. 100 000-40 000 жылдар аралығында/, одан кейінгі соңғы палеолит/ж.с.д. 40 000-11 000 жылдар аралығында/, мезолит/орта тас- ж.с.д. 11 000-6000 жылдар аралығында/, неолит/ жаңа тас-ж.с.д. 8000-4000 жылдар аралығында/, энеолит/ мыстас-ж.с.д. 4000-3000 жылдар аралығында/, қола (ж.с.д. 4 000 жыл соңы – 1 000 жыл басы аралығында) Америкаға асқан түпкі түріктердің сабақтастық жібі үзілмеген лектерінен күнкөріс қамымен

ата-жұрттағы жайлы қоныстарда іркеліп, ірге теуіп қалған қауымдарының ұрпақтары болатын.

Осыны сезінгіндіктен болар, М.Закиев, Заки Валиди еңбектеріне сілтеме жасап, арғы түбі түрік текті жұрттардың (ол олардың алдыңғы қатарында қаңғарларды, хунгурларды (қоңыр(ат)тарды), субарларды, маңларды(маңдарды) айрықша атап көрсетеді/ ата жұрты, шыққан жері Орта Азия деп тұжырымдайды [2, 59; 125; 159].

Шынында да, қаңлылардың да, қоңыр (ат)тардың да, бұлғарлардың да, маңдардың да түбі бір түркілік жұрттар екендігі, және де олардың ата жұрты Хиндикуш тауларының теріскей бетінен Каспий теңізінің оңтүстік-шығыс жағалауларын ала Арал теңізінен ары жығылып жатқандығы Авестада да, Фирдоусидің «Шахнамасында» да жазылып қалған.

Әрі бұл шығармаларда аталатын ру-тайпа, ұлыс, халық аттары мен жергілікті географиялық атаулар шындыққа сәйкес келетіндігі әлемдік лингвистика ғылымында әлдеқашан-ақ дәлелденіп қойған.

Айталық, Хорезмдік Хунгурларды /қоңыр(ат)тарды/ парсылар ежелден-ақ қаңғар /қанг/қангха/қоңыр деп атаған көрінеді. Оған дәлелдеме ретінде ғалымдар бұл атаулардың «Авестада» да, Фирдоусидің «Шахнамасында» да кездесетіндігіне әрқашан назар аударады. Олардың пікірлеріне қарағанда, Орта Азия ежелден-ақ түбі түрік тектес халықтардың, соның ішінде, ең алдымен қаңлылардың, қоңыр(ат)тардың, маңдардың (маннай, маң(ғ)тайлардың), сағайлардың (шағайлардың) Отаны саналған.

Сондықтан да болар шумерлердің де, бұлғарлардың да ата қонысымыз Орта Азия деулері де, сондай ақ шумерлердің өздерін қаңлымыз деп түсіндірулері де, бұлғарлардың өздерін субар /қаңғар/хунгурлардан /қоңыр(ат)тардан/ таратулары да көңілге қонымды әрі түсінікті.

Олай болса, Месопотамия (Қос өзен) аумағына жаугершілік жорықтармен барып, өз мемлекетін құрған қаңлыларды маңайындағы елдер субар /сумер/ шумер деп атап кеткендігіне, сондай-ақ, Орта Азиядан ауа көшіп, Қара теңіздің солтүстік жағалауына барып, қоныс тепкен оногур /һуногур,/хунугур/хунгур/кунгур/қоңыр(ат)тардың біршамасының кейіннен бұлғарлар атанғанына ешкім де дауласа алмаса керек. Оны асынсаңыз осы өңірлерде өмір сүріп, кейіннен печенегтер атанған түбі түрік текті жұрттар өздерінің хунгурлардан /қоңыр(ат)тардан/ тарайтын үрім-бұтақ екендіктерін терістемеген, керісінше мақтаныш тұтқан.

Демек, қоңыраттардың арғы түбі саналатын қоңырлардың ата-мекені ж.с.д. ХІХ-ХVІІІ мыңжылдықтардан бері Каспий теңізінің оңтүстік жағалауларынан /Хорезм өңірі/ Хиндикуш, Памир, Алай, Тянь-Шань тауларының теріскей жағын жағалай шығысы Ертіс өзенінен Батысы Арал теңізіне дейінгі аралық. Олар бұл өңірлерде қаңлылармен түбі бір арғы түрік үрім-бұтақтары ретінде өзара сыйласып, қоян-қолтық ғұмыр кешкен. Түбі бір туыс жұрттар екендіктерін ұғынып, сезінген. Тату-тәтті, өзара құрмет тұтушылықта болған. Бір-біріне көмектесіп отырған. Екі ұлыс халқы да күнге табынған. Хун-күн деген сөз, гур-табынушы, күн ұрпақтары, күнге табынушы халықтар. Хунгурлар. Хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ біршамасы ата жұрттары – Орта Азиядан ауа көшіп Шығыс Еуропаға ұзағанда негізгі тобы байырғы ата-қоныстарында мекендеп қалған.

1.2. Көне мәдениет ескерткіштерінің түзілуінде қоңыраттардың да үлесі бар

...Арада тағы да бірнеше мыңжылдықтар өтті. Хорезм өлкесіне Сыр бойын қоса Арал теңізіне дейінгі аймақты мекендеп жатқан түбі түрік текті халықтар қаңлылар, қоңыраттар, маңдар мен сағайлардың /шағайлардың/ бірқатары мал қамын күйттеп жайылымға қолайлы шұрайлы, шалғынды жерлерді қуалап шығысқа қарай жылжи бастады.

Әрине, бұған қарап, олар егіншілікпен, қол өнерімен және кәсіпшілікпен айналыспаған деген ой тумасы анық. Олардың басым, ата жұртта тұрақтап қалғандары егін екті, кент тұрғызды, кәсіпшілікпен айналысты. Оған өзбек этногенезінің қалыптасуын індете зерттеген ғалымдар, Хорезмдік қоңыр(ат)тардың диқаншылықпен сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай айналысып келе жатқандығын мысалға келтіреді. Мақта, қоза, шит, бидай, арпа, тары, астық, бұршақ, қабак, қауын, алма, өрік, алмұрт, қак, қарбыз, жүзім, алма сияқты дақылдар мен жемістер атаулары түбі түрік текті жергілікті автохтонды халықтардың өздері атаған атаулары. Сондай-ақ, олар диханшылықта пайдаланатын атаулар орақ, кетпен, күрек, шығыр, арық, тоған, дамба, диірмен канал, оман арық атауларын да атамалап, әлемдік сөз қорына ендірген. Сонымен қатар ғалымдардың дәлелдемелеріне қарағанда, Орта Азия өңірлерінде темірдің, мыстың, қалайының, күмістің және алтынның мол қорының

болуына қарай әлем халықтары арасында қоңыраттар алғашқылардың қатарында болып металл қорытқан. Оны өңдеп әртүрлі өнер туындыларын жасаған. Қару-жарақ соққан. Алғашқылардың бірі болып жазу-сызуды пайдаланған. Сауда-саттыққа, есепке жүйрік болған [4, 70-86].

Ал, түбі түрік текті халықтардың (олардың ішінде қоңыраттар да бар) далалық аймақтарды мекен тұтып, жайлағандары, негізінен, мал шаруашылығымен айналысты. Жабайы хайуанаттарды аулауды ұнатты. Көшпелі өмір сүрді. Бұл өңірлерге олардың алдыңғы легі біздің заманымыздан 140-40 мың жыл бұрын келіп, қоныстанған болатын. Оған дәлел Сарысу өзені аймағында Қосмола, Қызылжар мекендерінен табылған тас ғасырына тән қазыналар. Орталық Қазақстаннан табылған адам тұрақтары. Ал, осы өңірлерден табылған тас құралдарының Әмудария алабындағы Келтеминар, Маңғыстаудағы Ойықты, Қосқұдық, Шібір (ж.с.д. VI-Vмыңжылдықтар), Арал төңірегі, Қос дария, Қаратау аумағынан табылған тас құралдарға ұқсастығы бұл аймақтарға алғашқы адамдардың сол өңірлерден қоныс аударғандығына себепші бола алады.

Өйткені, жоғарыдағы өңірлерден табылған тас құралдары Үзбой, Маңғыстау, Қос дария, тіптен қала берді, Қаратау өңірінен, атап айтқанда, «Ащысай», «Қандөз», «Қантағы», «Шаян», «Арыстанды», «Қарабас», «Тоғайтөбе» және «Шоқтас» тұрақтарынан табылған тас құралдарына өте ұқсас. Аң аулауға, атап айтқанда, аю, бұғы, қабан, қасқыр, қоян, борсық аулауға өте епті.

Тарихи-мәдени жағынан қарастырғанда бұл өңір ескерткіштерінің Келтеминарлық мәдениетке де, Оңтүстік Шығыс Орал мен Аралдың шығыс өңірінің неолит мәдениетіне де ұқсастығы бар.

Жалпақ қойнауынан алты тұрақ табылды, олардан жапсырмалы керамиканың сынықтары мен кварциттен жасалған құралдар жиналды. Балшықтан жасалған ыдыстардың көбі - мойны бар ірі қыш құмыралар мен дөңгелек тостағандар. Ыдыстардың жоғарғы жағы тісті қалыппен басылған және сызып жасалған қарапайым өрнекпен безендірілген. Кварцит бұйымдардың арасындағы үстіңгі жағы мұқалған, шеті қисайған сыналар, оймасы бар пышық тәрізді пластинкалар, қырғыштар көп. Қосмола-4 және Қосмола-5 тұрақтарында шақпақ тас пен ақ кварциттен жасалған құралдар, өңделмеген пышақ тәрізді қалақтар және балшықтан жасалған өзге үлгідегі ыдыстар жиналды. Бұл ыдыстар ірі құм қосылған балшықтан жұқа бүйірленіп жасалған,

әжептеуір жақсы күйдірілген, тегістелген, өрнегі жоқ дерлік, мұның өзі неолит үшін сирек құбылыс болып табылады. Тұрақта дөңгелек тостағандар мен кейде ішіне қарай иілген мойны бар құмыралардан басқа төрт-бес науаның қалдықтары кездесті. Олар біздің заманымыздан бұрынғы III мың жылдықтың бірінші жартысының орта шеніне жатады. Егер Қосмола-4 және Қосмола-5 тұрақтарын сол уақытқа жатқызсақ, онда бұлар Сырдария өзенінің ежелгі алқабындағы қазіргі кезде белгілі болған ескерткіштердің ішіндегі өте ертедегі ескерткіш болып табылады. Археологтар Арал төңірегінен табылған тас дәуірінің ескерткіштері екі замандық уақытқа – неолит пен энеолитке жатады деген тұжырым айтады.

Сексеуіл-1, Ақеспе неолиттік тұрақтарынан табылған заттардың ішінде екі жағы өңделген жебе мен сүңгіде ұш жоқ. Бірақ оның есесіне қырланған пышақ тәрізді көптеген қалақтар бар, ыдыстардың сынықтарында тісті қалыптың ирек таңбалары қалған. Ал Сексеуіл-2 тұрағындағы жебелердің ұштары екі жағынан мұқият өңделген, ойықтау сағалы, қалақша бітімді жасалған.

Неолит дәуірінде-ақ орын ала бастаған шаруашылық өзгерістері нәтижесінде біздің заманымыздан бұрынғы II мыңжылдықта малшылық-егіншілік шаруашылығы мен едәуір дамыған металлургия қалыптасты. Өндіруші тұрпаттағы кәсіпшілікке көшу Қазақстандағы бүкіл жағдайды түбірінен өзгертті. Қоныстарын жиі ауыстырып отыратын жігерлі, пысық малшы тайпалар ұлан-байтақ аймақтарда қуатты бірлестіктер құрды. Бұлардың қалыптасуында соғыс қақтығыстары, қорғаныс қажеттігі елеулі рөл атқарды. Қару енді жабайы аңдарды аулау үшін ғана емес, қақтығыстарда да жиі пайдаланылатын болды. Соған орай қару жасау бірте-бірте металл өңдеудің дербес саласына айналды.

Ал, қола дәуірінде осы аймақтарда өмір сүрген адамдардың тау тастарға ойып салған 49 арбаның, жүздеген үй жануарлары мен жабайы аң-құстардың суреттері көз тартарлық керемет, өте айшықты әдемі көрінеді. Десек те Қазақстанның басқа аудандарымен салыстырғанда Оңтүстік Қазақстанның қола дәуірінің ескерткіштері анағұрлым аз зерттелген. Көп жылғы ізденістер нәтижесінде бірін-саран қорымдар мен қоныстар табылды. Бұлардың қатарында Сырдарияның ескі арнасы - Іңкәрдарияда, атап айтқанда Ұйғарақ адыры маңындағы, Егіскөк және Көксеңгір атырабындағы тұрақтарды атауға болады. Мұнда табылған қыш ыдыстардың сынықтарында оюлы және ирек тісті қалыппен салынған өрнектер бар. Өрнек

мәнерлерінің арасында сынық сызықтардан, меандрлардың қатарлары, тұрықтандырылған үшбұрыштар, «шырша», «жалаушалар», тамшы іздер, тағы басқалары кеңінен тараған.

Кейінгі қола дәуірінің неғұрлым көрнекті ескерткіштері Іңкәрдария жағасындағы (Қызылорда қаласынан оңтүстік шығысқа таман) Түгіскен адырына орналасқан Солтүстік Түгіскен мазары. Бұл тік бұрышты шикі кірпіштен қаланған құрылыстардың еңселілігіне және жерлеу мүлкінің байлығына қарағанда тайпалардың көсемдері жерленген.

Біздің заманымыздан бұрынғы II мың жылдықтың екінші жартысында I мың жылдың бас кезінде Сырдарияның төменгі бойының тұрғындары Батыс және Орталық Қазақстанның далалық тайпаларымен неғұрлым тығыз байланыста болды. Мұнда дамудың жергілікті бағыты Андронов мәдениетіне тән, немесе оған өте жақын болып келеді.

Қола дәуіріндегі қоныстар Сырдария өзені бойында тым жұтаң. Бұл жағдай бұл өңірдің қуаңдау келетіндігіне байланысты болса керек. Бұл Сыр өңірін мекендеген алғашқы адамдардың тек мал шаруашылығымен айналысқандығын білдіреді. Алайда, шағын алқаптарда суармалы егіншілік болғандығын жоққа шығара алмаймыз.

Сонымен қатар Сыр өңірін мекендеген ежелгі тұрғындар құрылыс өнерін де дамытып бірнеше діни орындар архитектурасын дамытқан. Оған дәлел тікбұрышты сарғыш түсті шикі кірпіштерден қаланған кесене қалдықтары. Кесенелер күмбездене өрілген. Іштеріне тікбұрышты бағаналар тұрғызылған. Сақталған бағаналардың биіктігі 2 метрден асады [5, 17-20].

Осылайша, Әмудария өзенінен бергі далалық аймақтарда да көшпелі-отырықшы халықтардың әлеуметтік келбеті қалыптаса бастады. Іш ғұз /сақ-массагет/ бірлестіктері орнықты. Олардың жан-жақты дамыған мәдениеті болды. Негізгі тұрғын-жай үшін киіз үйді пайдаланды. Үйдің керек-жарағы, құрал-сайманы, ыдыс-аяғы сынбайтын заттар теріден, киізден, ағаштан жасалды. Сыр өңірі ішғұздарының /сақтарының/ тұрмысы, саяси қуаттылығы біздің дәуірімізге дейінгі I мың жылдықтың екінші жартысында барынша артты. Әскері сол замандарға тән қару-жарақпен толық қаруланды. Халқының саны өсті. Олар өздерінің оңтүстік-батысында орналасқан бай елдерді шабуды үдетті. Ақырында көпшілігі солай қарай ауып ж.с.д. 616 жылы Маннай-Манна-Мидия мемлекетін орнықтырды.

Десек те еуроцентршіл ғалымдар сақ-скифтерді иран тілді халықтардың санатына қосуға әуес. Алайда, соңғы жылдардағы М.Закиев, Қ.Лайпанов, И.Мизиев, Г.Гейбуллаев, О.Сүлейменов, Қ.Мұсаев, Қ.Салғараұлы, Т.Жұртбай және басқа да ғалымдар тарапынан жүргізілген қайта пайымдаулар бұл тұжырымның түбінде бір шикілік бар екенін дәлелдей бастады.

Олар сақ-скиф заманына қатысты дереккөздерге түскен адам есімдері, топонимдер мен этнонимдер бойынан көне парсы мен осетин тілі арқылы ғана түсіндіруге болатын ұғымдарды бір жақты теріп, «Скиф сөздерінің сөздігін» жасаған ирантанушы В.Абаевтың еңбегіне сын көзбен қарайды. Жүйесіз, көптеген семантикалық сәйкессіздікке ұрынған жұмыс ретінде бағалайды. Сақ-скифтер тілінде соның алдындағы *ари* кезеңінен қалған тілдік нышандар кездесуі мүмкін, бірақ ол барлық сақ жұрттары көне ирандықтар тілінде сөйледі дегенді білдірмесе керек дегенге ден қояды. Сол скиф сөздігі делінген еңбектегі лексикалық мысалдардың көпшілігін түрік тілі арқылы да ұғындыруға болатынын айтады.

Бұл тұжырымдармен сақ-скифтердің археологиялық мәдениетінің сом-сом күйінде түрік-моңғол халықтарында ұзағынан тұрақтап, сақталып қалғанын саралау арқылы, сақтарды жаппай иран тілді болды деу жөн еместігін дәйектеген Л.Ельницкийдің пікірі де үйлеседі [6, 241-244].

Сақ-скиф (түрік-сақ) тайпаларының түп-тегі, мәдениетінің түріктік параллельдері, тілі, ғұрып-салттары, этнографиялық, археологиялық сипаттары, кейінгі даусыз түрік дәуірлеріне дейін ұласқан сабақтастығы туралы әңгіме ауқымы тым-тым кең. Ол арнайы түрде кеңінен тоқталуды қажетсінеді [1, 213-214].

Сондықтан, терең қазбалап жатпай-ақ, ирандық ғалымдардың өздері иран тіліндегі көптеген түбір сөздердің түп төркінін түркілік ұғым-түсініктерден іздестіруін мысал ретінде осы арада өзектеп өтуді жөн көріп отырмыз.

Айталық, иран ғалымдары «ари» сөзінің түбірі түркілік ар/ер сөзінен туындаған деп есептейді. Бұл ұғым түрік тілінде ер-адам (адамдар) мағынасын білдіреді. Өйткені ар/ер сөзі көптеген түркілік жұрттар атауын құрастырушы жұрнақ. Мысалы, суб-ар, хаз-ар, бұлғ-ар, аб-ар, маж-ар, қанғ-ар, тат-ар және т.б. этнонимдерде «адамдар, жұрттар» деген мағынаға саятын жұрнақ ретінде қолданылады. Түрік тіліндегі ер/ер кісі/ ұғымы да осыған сабақтас [7, 133-141]. «Ер»,

«ерен» сөзі көне түрік заманында да дәл қазіргідей ер (ер кісі), ер (ержүрек), ерен (жауынгер) мағынасында қолданылған [8, 175-176].

Олай болса, деп ой қорытады қазіргі ирандық тілші ғалымдар, ари түпкі үнді-иран тілдерінде сөйлейтін тайпаларды білдіретін балама атау деп түсіндірілгенімен, түп төркіні түркілік ұғым. Бұл ұғым Тұраннан үнді-иран жеріне қарай қоныс аударған, немесе осы аумақтарда билік құрған арилерді/ерлерді/ - ішғұздарды білдіретін атау, ұғым-түсінік [9, 54-57].

Енді өз атымен мемлекет атауын ататтырған «манна» этнонимінің мән-мағынасын талдап көрелік.

Әзірбайжан тілші ғалымдарының түсіндірулеріне қарағанда, «манна» этнониміндегі «н» әріпі алтай тілдеріне тән «ң» дыбысын білдіреді. Олай болса, дауыссыз дыбыстардың қосарлануынан «Манна(й)» деп жазылған этноним әу баста «маң (ғ) ай», «маң (ғ) тай» түрінде айтылған болуы мүмкін.

Мұндағы - ай қосымшасының түп-тегі, сірә, алтайлық халықтар тілдерінде - ай /-тай/ -дай /-дей/ түрінде кездесетін өнімді аффикс болса керек. Ол түрік-моңғол ономастикасында ру-тайпа аттарына – сол жұртқа тиесілікті (-лық, -лік жұрнағы секілді) білдіру мағынасында, кісі есімдеріне еркелету, біреуге /бір нәрсеге/ ұқсата атау түрінде ұшырасады. Мысалы, Еркетай, Ақылдымай, Балапанымай. Түркілік тілші ғалымдар бұл суффикстердің туыстықты меңзейтін ұғымдарға қосақтала айтылатындығын тілге тиек етеді (10, 246-253; 1, 110-111).

«Маң» жұрты, тарихшылардың дәлелдеулеріне қарағанда, сонау есте жоқ замандардан бері қарай өздері тәріздес басқа да түбі түрік текті халықтармен қоян-қолтық араласып, өмір сүріп келе жатқан әулет.

Оған маң тайпасынан өрбіген ондаған этноним дәлел бола алады.

Айталық, маңлар /маңдар, маңғыстаулық жұрт/, маңғытайлар, маңғыттар, мұңғұлдар, мамақтар, маннайлар /мидиялықтар/, мажарлар, манаттар, машайлар, мүйтіндер, түркімендер, т.с.с.

Маңдарға қатысты мына дерек те қызуғышылық танытады.

«Генеалогия ДНК-сы деректері мен тілдік айғақтарға сүйенген біраз зерттеушілер кейінгі кезде герман халқын да осы маңдардың ұрпағы деген жорамалдық пікірлерін білдіре бастады. Байырғы көне деректерде «герман» атауының «ерман», «эрман», «ирман» деген нұсқалары кездеседі. Мысалы, IX ғасырда өмір сүрген араб географы Мұхаммед ибн Мұса әл-Хваризми Германияны: «Ирманийа, а она-

земля ас-сакалиба» /Калинина Т.М. Сведения ранних ученых Арабского халифата. - М., 1988. - Стр.48/, деген дерек береді. Мұндағы ас-скалибаның Гередот жазатын «сколоттар» екенін, ал оның түрікше «асаколыты» деп аталатынын тілші ғалымдар дәлелдеген болатын» [Ю.Н.Дроздов, М.Закиев].

Олай болса, осыдан 16 000 ж.б. Таяу Шығыстан, қазіргі Иранның теріскейі мен Каспий теңізінің оңтүстік-шығысынан сан тарапқа үдере көшкен алғашқы ру-тайпалық құрылымдардың қатарында мандардың да болғандығы анық [11.71-72]. Ал, мұның өзі сан тарапқа үдере көшкен барлық ру-тайпалық бірлестіктердегідей, мандардың жаңа қауымдарға жіктелуіне себепші болса, болған да болар.

Мидия мемлекетінің құрылуына қатысты этнолог ғалымдар тарапынан анықталған мына төмендегі мәліметтер де оқығанда таң қалдырар өзектілігімен маңызды.

Олардың түсіндіруінше, іш ғұздар бірлестігі түзіліміне маң тайпасы көсемдері ұйтқылық жасаған [10.250-252].

Іш ғұздар кілең далалық түріктердің айбынды тайпалары жұрттарынан құрылымдалған. Олар ж.с.д. VII ғасырдың басында Қос өзен /Месопотамия/ аралығындағы бай елдерді жаулап алу жорықтарына кіріскен. Жаулап алған елдерінің басын біріктіріп Мидия /Маңнай/ мемлекетін құрған. Жергілікті халықтар мен жаулап алушы кемер- сақ /ішғұз/ жұрттарының бірлесуі негізінде құрылғандығынан әрі сақтар құрамындағы маң тайпасы өзгелерден үстем болғандықтан маң атауына –най жалғамасының жалғануы арқылы мемлекет атауы Мидия /Маңнай/ деп аталған [6.4].

«Іш ғұз» атауы көне түрік сөзі. Мағынасы «ішкі ордалық жұрт» дегенді білдіреді. Сырт жұрт оларды сақтар деп атаған. Осы аса ірі әскери-саяси одақты құрылымдаушылар маң тайпасынан шыққан. Олардың одақта темірдей қатты етіп тәртіп орната білулеріне, әскерлерінің жауынгерлік қабілеттерінің жоғарылығына, өздерінің батыл да қайсар, айтқандарынан қайтпайтын қисық мінездеріне қарап, былайғы жұрт оларды – нағыз патшалар деп құрметтеп ұлықтаған. Бұл ұғымды ежелгі қытайлар өз тілдерінде «сай уань» - сақ патшалары, еуропалықтар- «царские скифы» деп атап кеткен көрінеді.

Іш ғұздардың /сақ-скифтердің/ жаугершілік жорықтары Таяу Шығыс өңірінде жаңа өркениеттердің қалыптасуына, жоғары деңгейде сауда-саттықтың, жазу-сызудың, есеп пен мәдениеттің, қол өнері мен

зергерліктің, ауыс-беріс айырбастың, рухани құндылықтар мен жаңа діни таным-сенімдердің туып, дамуына ықпал етті.

Өмір өз ағымымен алға озды. Бірнеше мың жылдықтар бойы дәуірлеп, шалқақтаған іш ғұздардың /сақ-скифтердің/ орнын далалық екінші бір көшпелі өркениет – сиуңнулар /ғұндар/ империясы басты.

Бұл империяның қалыптасуында да түбі түркілік жұрттар, соның ішінде, қоңыраттар мен маңдар шешуші рөл ойнады. Десек те Сиуңну (ғұн) империясының тарихын сөз етпестен бұрын қоңыраттар мен маңдардың біршамасының Алтай-Саян тауларынан әрі асып барып, Байкал маңына, Моңғол үстіртіне, Хуанкэ (Сары өзен) атырабына жетіп, қоныстану тарихынан аз-маз мағлұмат бере өтелік.

Ежелгі түбі түрік текті халықтардың басым көпшілігі (олардың ішінде де қоңыраттардан біршама қауым ел-жұрт болған) диханшылыққа қарағанда көбіне көп мал күтімімен айналысты. Мал бағымы күтімді талап етеді. Әсіресе, қуаңшылық жылдары мал бағымы қиындай түседі. Сондықтан, мал қамын күйттеген далалық жұрттар құйқалы, шұрайлы, шалғынды жерлерді қуалап, жайылым іздейді. Көшіп-қонып жүреді. Осындай мал-жанын күйттеген біршама жұрт жайылымды жерлерді қуалап шығысқа қарай ұзаған. Сөйтіп, олар адамзат баласының даму сатысының белгілі бір кезеңіне тән құбылыс ең алғашқылар болып жайылымдық малшылықты өмірге келтірді.

Жалпы мал бағымын күйттеп, бір шұрайлы алқаптан екіншісіне көшіп-қонып жүру еуразиялық көшпелілердің ұлан-ғайыр кеңістіктерді игеруіне ықпал етті. Мал бағу шаруашылықтың басым түрі болғандықтан жер жағдайына қарай маусымдық көшіп-қону, үнемелік миграциялық үдерістер олардың қоршаған орталарын кеңейте түсті, шөл мен шөлейт жерлерді де игерулеріне жағдай туырды. Оларға адамзат қоғамының өркендеу сатыларында өзіндік орны бар әрі айрықша бір құбылыс саналатын көшпелілік өркениетті қалыптастыруға мүмкіндік берді. Далалық көшпелі халықтар адамзат қоғамының дамуын сүзгілей келіп /М.Вебер/, жаңа өркениеттердің қалыптасуының себепшісі болды /Үнді, Иран, Ғұн мемлекеттері, т.т./.

Осылайша адамзат дамуының белгілі бір кезеңіне тән құбылыс – алғашқылар болып жайылымдық малшылықты өмірге келтірген Хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ шығысқа қарай жылжыған көш-қоны V-IV мыңжылдықтар қилысында Алтай-Саян таулары баурайларында ұзақ тұрақтап қалған. Оған осы өңірлерден табылған артефактілер куәлік етеді.

Айталық, аты-жөні дүниенің төрт бұрышына танымал археолог Л.Р.Кызыласов «нақ осы хуңьюйлер /қоңыр(ат)тар/ таулы Алтайдағы Пазырық мәдениетін қалыптастырған», – деп түйін түйеді [12,143].

Осыған байланысты шығысқа қарай жылжыған хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ жол-жөнекей тұрақтап, адамзат өркениетінің дамуында өзіндік орны бар ізі қалған Алтай-Саян таулы алқабындағы тыныс-тіршіліктерінен де хабар бере өтелік.

Орта Азия өңірі мен бүгінгі Қазақстан аумағынан шығысқа қарай жылжыған хунгурлардан /қоңыр(ат)тардан/ Алтай-Саян таулы алқабында қалған артефактілік материалдық ескерткіштер: төбе-төбе болып үйіліп жатқан қалалар мен бекіністердің қираған орындарынан, қоныстық мекендерден, үңгірлердегі тұрақжайлардан, молалар мен обалардан табылған тұрмыстық заттар, зергерлік бұйымдар, еңбек құралдары, қару-жарақ түрлері, тасқа салынған суреттер, молалардағы жерлеу ерекшеліктері, құрбандық шалу және тасаттық беру тәсілдері олардың өмір-тіршілігінен, әдет-ғұрыптарынан, салт-санасынан, шаруашылық жүргізу, ел басқару, әскер жасақтау салттарынан, әлеуметтік-экономикалық жағдайларынан көп мағлұматтар берді.

Тарихтан хабардар адамдарға белгілі, әдетте, ежелгі мәдениет ескерткіштері шоғырланған аумақ, сол аумақта ең алғаш рет қазылған тұрақ атымен аталады. Осыған сай Алтай-Саян таулы аймағында ж.с.д VI-II-ші ғасырлардан қалған ежелгі мәдениет ескерткіштері шоғыры да солардың ішінен ең алғаш рет қазылған мұз басқан 5 оба жатқан жер – Алтайдағы үлкен Улаган өзеніндегі шатқал атымен – Пазырық мәдениеті деп аталған.

Ал, шындығында ежелгі хунгурлардан /қоңыр(ат)тардан/ қалған бұл мәдениет тұрақтары Алтай-Саян өңірінің барлық аймақтарында көрініс берді. Айталық, солардың ішіндегі ең көнесі ж.с.д. IX ғасырдың аяғы мен VI ғасырдың бірінші ширегі арасын қамтитын көне ескерткіштер Бий мәдениеті деп аталанады.

Десек те, кейінгі жылдары ресми тарихта, ежелгі хунгурлардан /қоңыр(ат)тардан/ қалған Пазырық мәдениетін де, және де осы өңірден табылған, бірақ басқалай аталатын көне мәдениет жұрнақтарын да ж.с.д. IX-II ғасырлар аралығында Таулы Алтайда өмір сүрген сақтардан қалған мәдениет ескерткіштері деп атау орнығып келеді. Өйткені, сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай осы өңірде өмір сүріп келе жатқан іш ғұз (сақ-скиф) тайпалары, атап айтқанда, динлиндер батыста Кузнецк Алатауынан шығыста Байқал көліне дейінгі жерлерді жайыла жастанып, тағар мәдени ошағын қалыптаған.

Ұйық мәдени ошағын қалдырған қюйшәлер (қыпшақтар) тайпасы жоғары Енесей (Тыба) мен Үлкен көлдер шүңгілін мекендеген. Қырғыздар солтүстік-батыс Монғолия (Хархис-нур көлінің оңтүстігінде) тұрғыланса, «плиткалы қабірлер» соққан шыңлилер /ежелгі Маң /Маннай, Маң(ғ)тай/ тайпасының Көгмен аталығының жұрттары/ Шығыс Монғолия мен Забайкальеде ғұмырланған. Ал, хуньюйлер /қоңыр(ат)тар/ Таулы Алтайдағы Пазырық мәдениетін жасаған. Сондықтан ежелгі бұл мәдениет үлгілерінің бәрін қалыптастырған іш ғұз (сақ-скиф) тайпалары болғандықтан әрі олар Таулы Алтайдың өзін қоса сол маңдағы ұлан-ғайыр кеңістікті мекендегендіктен Таулы Алтайдағы ерте дәуір мәдениетінің ерте сақ дәуірі мәдениеті деп жаңаша аталғаны өте орынды [12, 143].

Бий мәдениеті жұрнақтары Пазырық мәдениетіне қарағанда көп кейін, атап айтқанда, XX ғасырдың 90-жылдары ғана қазыла бастаған. Десек те оның қайсы бір ескерткіштері қазыла бастауларынан көп бұрын-ақ белгілі болатын. Әрі олардың бірнешеуі ежелгі замандарда-ақ қазылып, тоналған сыңайлы. Сонда да болса қазылған қабірлерден табылған заттар, адам және жылқы сүйектері Бий хунгурларының /қоңыр(ат)тарының/ тұрмыс- тіршіліктерінен тәп-тәуір айғақтық артефактілер жинақтауға мұрындық бола алды. Біріншіден, жерленгендердің басым көпшілігі әйел жыныстылар мен жылқылар. Әрі жерленген әйел жыныстылардың жасы бар-жоғы 20-50 жас аралығындағылар. Соған қарағанда ер адамдар көбіне көп жаугершілік жорықтарда жүріп, алыс жақтарда өлген. Немесе алыс атраптарға аң аулауға кетіп, сол жақтардан қайтпай қалған. Қазылған қабірлерден бірен-саран ғана қару-жарақтар табылған. Ал, бұл жергілікті халықтың көбіне көп жоғарыда көрсетілген аралықта бейбіт өмір сүргендігін білдіреді.

Сондай-ақ, зерттелген көне ескерткіштер кешендері отбасылық шаруашылықта, атап айтқанда, мал бағымы мен күтімінде еркектермен қатар әйел жыныстылар да айтарлықтай еңбектенгендіктерін айғақтап бере алады. Соған қарағанда, ер адамдар алыс жаугершілік жорықтарға аттанғанда мал бағымы мен қонысты күзету міндеттерін әйелдер атқарған секілді. Сонымен қатар, табылған айғақтық заттар: тұтыну ыдыстары, еңбек құралдары, қару-жарақ түрлері, құрал-саймандар, өлгендерді жерлеу тәсілдері, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып ерекшеліктері іш ғұздардың (сақ-скифтердің) белгілі бір тайпасы белгілі бір өңірде тұтаса, қанаттаса жинақы қоныс тепкендігін білдіреді. Киіз үйлер арба үстіне тігіліп, оларды ондаған өгіздер сүйреп бір жерден екінші жерге

жеткізіп отырған секілді. Ал, кейбір қабірлердің биік обаланып үйілуі, оларда ру басылары, немесе дилы отбасылары ақсақалдары жерленгіндігін білдіреді. Өйткені, ондай жандар рулық бірлікті нығайтуда немесе отбасылық берекелікті жандандыруда айтарлықтай рөлдер ойнаған.

Осының өзі ерте сақ дәуірінде-ақ хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ таптық жіктерге бөліне бастағандығын білдіреді. Мұны, сонымен қатар, биік тау етегіне тұрғызылған Ұйық қорғанындағы биік оба етіп үйілген мазарды қазу барысында да апанық байқадық. Мазар жан-жағынан 27 метр қашықтықта айнала қоршалған. Қабір басына биік бітіктас қондырылған. Оның бетіне бедірленіп ойып жазылған жазулар өшіп қалған. Қабір иесінің аяқ жағына бірнеше жылқы қоса жерленген. Қабір ішіне қойылған ыдыстар басқа, бірақ осы аймаққа жақын жерлерден қазылып алынған ж.с.д. VIII-VII ғасырларда қолданылған тұрмыстық заттарға тән немесе өте ұқсас. Қабірдің батысын ала 7, шығысын ала 13 «бұғы» бейнелері бедірленіп ойылған балбалдар бой көтерген. Соған қарағанда, тайпа билеушісі өзінен жоғары тұрған ешқандайда билеушіге тәуелденбей, өз жұртын өзі билеген сыңайлы. Оған оның жерленуінің патшаларды жерлеу дәстүріне сай «Қорған мәдениеті» («Курганская культура») дәстүрінде көрінгені де куәлік ете алады.

Келесі кезекте Таулы Алтайды мекендеген Хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ ж.с.д. VI-II ғасырларға тән Пазырық мәдениеті кезеңіндегі әлеуметтік-саяси құрылысының қандай болғандығын қарастыралық. Пазырықтық әлеуметтік кеңістікте ғұмырланған хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ төменнен жоғары қарай өрілген мүліктік-ауқаттылық, кәсібишілік және басқалай да өзгешіліктерін сөз етпестен бұрын жас және отбасылық ерекшеліктерін анықтап аламыз.

Зерттеу нәтижелеріне қарағанда, «пазырықтық қорғандар» мәдениеті дәуірінде хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ жас ерекшеліктері: балалық шақ, жігіттік шақ, кемелді кезең, қарттық жас болып 4 кезеңдік мерзімде толық көрінген. Мұндай мезгілдік көрсеткіштер еуразиялық құрлықтың барлық түкпір-түкпірінде осылайша көрініс берген. Осыған сай Таулы Алтайлық ерте сақ дәуіріне тән жыныстық пісіп-жетілу ж.с.д. VI-II ғасырлар аралығында балалар бойында 12-15 жас аралығында білінген.

Пазырылық мәдениеттік жерлеу рәсімдеріне қарағанда 15-17 жас аралығындағылардан жоғары жастардағы жерленгендерді жерлегенде олардың беліне қанжар байлап жерлеген. Қайсы біреулері қару-

жарақпен толық жерленген. Ал, жерленген әйелдер әдеттегідей бояну құралдарымен, әшекейлі бас киімдерімен, мойындарына, білектеріне таққан зергерлік бұйымдарымен жерленген. Еркектердің де, әйелдердің де белдері шығу тектерін, ру-тайпалық белгілерін білдіретін шайы орамалдармен буылған.

Ру-тайпалық құрылымдарда әйелдерге қарағанда ер адамдардың әлеуметтік мәртебелері жоғары саналған. Оны олар жерленген қабірлерде оларға тиесілі тұрмыстық заттардың мольнан қойылуынан байқауға болады. Сонымен қатар, пазырлық мәдениеттік жерлеу рәсімдері үйілген обалардың арасында отбасылық немесе рулық байланыстардың өте күшті сақталғандығын да білдіреді. Оған дәлелдеме ретінде қайсы бір пазырықтық қорғандардағы қабірлерде өзара туыстығы бар бірнеше отбасылардың бірге жерленгендігін мысалға келтіруге болады. Сонымен қатар, ері мен әйелі бірге жерленген қабірлер де бар. Мұндай қабірлер зираттардағы барлық қабірлердің жартысына таман жуығын құрайды.

Десек те, пазырлық мәдениет жұрнақтарын қалдырған Хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ отбасылық жағдаяттарына сипаттама беру өте қиын шаруа. Өйткені жазба түрде қалған деректік мағлұматтар жоқ десе де болады. Десек те бұл кемшілікті палеогенетикалық тәсілмен анықтауға болады. Айталық, қазақ археологтары Берелдегі № 11 қабірде бірге жерленген ер адам мен әйел жынысты жанның жастарын анықтауда молекулярлық генетиканың тәсілдерін пайдаланған. Нәтижесінде олар қабірге анасы мен баласының бірге жерленгенін анықтап білген. Әрі әйелдің жерленуі бірнеше жылдардан кейін орын алғанын да анықтай алған. Ал, ер адамның жасы 30-40 жас аралығында болғандығын молекулярлық генетика ап-анық етіп көрсетіп берген [15].

Жалпы Таулы Алтайды мекендеген хунгурларда /қоңыр(ат)тарда/ ағасы о дүниелік болып кеткенде жеңгесіне қайнысының үйленуі сол замандарда көрініс берген көрінеді. Бұл өзі бір жақсы дәстүр: ағасынан қалған бала-шаға жетімдік көрмей, ағайын-туысы арасында еркін, ойнап күліп, ер жетеді. Жоқшылық көрмейді.

Сонымен қатар, сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай көшпелі халықтардың арасында осы уақыттарға дейін үзілмей жалғасып келе жатқан қатаң тәртіп - он атаға дейін өзара руластарынан қыз алыспау, қосақ құрмау құқы (заң жүзінде бекітілген) хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ арасында да қатаң сақталған сынайлы. Ал, мұның өзі тайпа халқының дені сау, мығым, қуатты, ірі болып өсіп-өнуіне

ықпалын кәдімгідей тигізген. Қабірлерден қазып алынған адам сүйектері ірі болып келді. Соған қарағанда Таулы Алтай хунгурлары /қоңыр(ат)тары/ ірі денелі, мығым, нағыз далалық барыс секілді айбатты, келбетті адамдар болған сияқты. Олардың сом денелі, ірі болуларына Таулы Алтайдың таза ауасы, халықтың ауқаттылығы, ішім-жемінің молдығы да ықпал еткен секілді.

Таулы Алтайлық хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ негізінен мал бағымымен айналысқан. Қайсы біреулері қол өнері, етікшілік, ұсталық кәсіппен: темір, мыс, қола, қалайы, күміс, алтын ерітіп, өнер туындыларын жасаған, қару-жарақ соққан, шот, кетпен, күрек, балта, диірмен жасаған, тері илеген, киіз үй жасаған т.т. айналысқан. Десек те, Таулы Алтайды ж.с.д. IX-II ғасырлар аралығында мекендеген хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ VI-II ғасырлар аралығында Пазырық мәдениетін түзгенде тек осы мәдениетке тән, оны басқалардан бөліп алып көрсете алатын өзгешеліктерімен де ерекшеленген. Айталық, жерленген адамдардың барлығына дерлік ортақ көрініс: олардың белдеріне қанжар байлануы; әрқайсысына тиесілі мініс аттарының бірге жерленуі; көтерілген обалардың барлығы дерлік «қорған мәдениеті» стилінде көтерілген; зираттар мен қабірханалар, әдетте, олар мекендеген жерлерге жақын орналасқан; маң дала төсінде алыстан мұндалап көзге түсетіндей етіліп, өте биік зәулім обалар болып тұрғызылған. Әсіресе, тайпа билеушілері мен абыздарға арнап көтерілген обалар, жәй адамдардың басына үйілген белгілерге қарағанда зәулімділігімен, үлкендігімен ерекшеленген.

Сонымен қатар, Ұйық, Қатан, Шибі тұрақтары қазылғанда хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ темір өңдеп, металл қорытумен де, ұсталықпен де кеңінен шұғылданғандығы байқалған. Сонымен қатар олар қыш құмыраларды да жасаған, су тарту үшін қыш құбырлар соғып, оны су айдау каналдары, немесе канализациялық құбырлар ретінде де пайдалана білген. Демек еуропацентршіл тарихшылардың көшпелілер тек мал бағумен айналысқан деп тон пішулері шылғи өтірік, жалған пайымдаулар. Олар тігіншілікпен де айналысып небір әдемі тон пішкен, әшекейлеп әйел киімдерін тіккен. Алғашқы болып түлкі, қасқыр, аю, арыстан, жолбарыс терілерінен жылы тон, камзол, малақай, бөрік тігіп киген. Ағаштан кейбір әсем қолөнер туындыларын жасаған. Мұндай ісмерлік қалыптары Таулы Алтайды мекендеген хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ бойында олар Пазырық мәдениетін қалыптастырмастан көп бұрын – ж.с.д. IX ғасырға тән Бий мәдениеті қалыптасқанға дейін-ақ көріне бастаған. Соған қарағанда хунгурлар

/қоңыр(ат)тар/ жоғарыда өзектелген кәсіп түрлерін көп бұрын, олар Орта Азия мен Қазақстан аумағынан шығысқа қарай жылжымастан бұрын-ақ меңгеріп, қажеттіліктерін өтеп жүргенге ұқсайды.

Таулы Алтайлық хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ бейбіт өмір сүруге құштарлық танытумен қатар, жиі-жиі алыс аймақтарға жаугершілік жорықтар да жасап тұрған. Осыған сәйкес, жаугершілік жорықтарға шығу Таулы Алтай хунгурлары /қоңыр(ат)тары/ үшін де әдетті құбылыс саналған. Тайпа халқы түгелге жуық (әйелдерді де қоса) соғыс өнеріне жатық болған. Өйткені, жау қайдан келіп қалар деп үнемі сақтықта отыратын көшпелі халық үшін аттың есік алдында байлаулы тұруы, қылыш, найза, шоқпар, айбалта, садақтың киіз үй керегесінде ілулі болуы үйреншікті жағдай-тұғын. Оның үстіне олардың әскери ойындарға жаттығуы, өніп, өсіп келе жатқан жас ұрпақты соғыс өнеріне баулулары күнделікті іс болып саналатын. Өйткені мал бағумен көп болса оншақты-ақ адам айналысуға болады. Сонда қалғандары не істейді? Әрине, соғыс өнеріне жаттығады. Таулы Алтайлық хунгурларда /қоңыр(ат)тарда/ атты жасақтармен қатар жаяу әскерлерде болған көрінеді. Оған Уылдырық I тұрағы жанындағы қорымнан қазылып алынған жауынгерлер бойында бес қаруы түгел болғанымен, олардың мініс аттарысыз жерленгендіктері куәлік ете алады. Сонымен қатар, тарихи дерек көздеріне, соның ішінде Таулы Алтайды мекендеген хунгурларда /қоңыр(ат)тарда/, сондай-ақ олармен қатар Алтай-Саян тауларын жалғастырып жатқан Мұзтаудан (бүгінгі күндері орыстар Белуха тауы деп атамалап жүрген таудан) басталып, тарамдала барып Обқа құятын Катунь, Би, Шүй сарқырамалары маңын жайлап отырған Маң /Маннай, Маң(ғ) тай/ тайпасы да бірнеше мың «ат құлағында ойнаған ұрымтал және бес қаруын түгел асынған жауынгерлерді жасақтап шығара алатындай» жұрттары саны мол әрі өте бай дилы елдер болған [13-16].

Ж.с.д. VI мыңжылдықтың соңын ала Сыр бойының орта ағысы мен Арал теңізі атрабынан мал жайын күйттеп шығысқа қарай жылжыған хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ бір тобы ж.с.д. 4 мыңжылдықтың бірінші ширегінде Таулы Алтай өңіріне жетіп, жоғарыдағы талдауларда өзектелгендей, бұл маңда 1000 жылға жуық уақыт тұрақтаған. Мал-жаны өсіп, ауқаттыланған. Өңір мал жайылымына тарлық ете бастаған соң олардың біршамасы ары, шығысқа қарай жылжыған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бейсенбайұлы Ж. *Арғы түріктер ақиқатының ізімен.*-Алматы: Қайнар, 2006.
2. Закиев М. *История татарского народа/ Этнические корни, формирование и развитие.*- М: Инсан, 2008.
3. Түркістан. *Халықаралық энциклопедия/* Бас ред.Ә.Нысанбаев, Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2000.
4. Аликов А. *Узбеки группы кунграт долины Зерафшан в XIX-начале XX- века.* - Самарканд: Самаркандский государственный университет, 2007.
5. *Сыр өңірі тарихы* (көне заманнан бүгінге дейін).- Алматы: Атамұра, 1998.
6. Ельницкий Л.А. *Скифия евразийских степей.*-Новосибирск, 2001.
7. Еремеев Д.К. *К семантике тюрской этнонимии /Этнонимы.* -М: 1970.-С. 133-141.
8. *Древнетюрский словарь.* -Л,1969.
9. Аджи М. *Тюрки и мир.*- М,2004.
10. Гейбуллаев Г. А. *К этногенезу азербайджанцев.* Т.1.-Баку,1991.
11. Салғараұлы Қ. *Ұлы дала.* -Астана: Фолиант, 2013.
12. Кзыласов Л.Р. *Городская цивилизация срединной и северной Азия.* -М, 2006.
13. Тишкин А.А. *Погребальные сооружения курганного могильника Бийке в Горном Алтае и культура населения, оставившего их // Погребальный обряд древних племен Алтая* Барнаул, 1996.-С. 20-54.
14. Дашковский П.К., Тишкин А.А. *Захоронение человека с конем как отражение некоторых сторон социально-экономической структуры населения Горного Алтая скифской эпохи // Социально-экономические структуры древних обществ Западной Сибири.* -Барнаул, 1997. -С.114-117.
15. Смашев З.С. Файзов К.Ш., Базарбаева Г.А. *Археологические памятники и палеопочвы Казахского Алтая.* -Алматы: Изд. Группа «Берел», 2001.
16. Кочеев В.А. *Некоторые вопросы военного дела и военного искусства древних кочевников горного Алтая скифского времени // Сибирь в панораме тысячелетий.* Т.1. Новосибирск, 1998.-С. 271-276.

(Жалғасы бар)